

Az „állam ellenére” és az „államon túl” megvalósuló informális gyakorlatok ártalmas és ártalmatlan természete: magyarországi és romániai példák

Polese, Abel- Kovács Borbála- Jancsics Dávid

ap@tlu.ee; kovacs@ceu.edu; david.jancsics@rutgers.edu

Beérkezés: 2015.07.26

Átdolgozott változat beérkezése: 2016.05.17.

Elfogadás: 2016.06.14.

Összefoglaló: Írásunk az informalitás témakörének aktuális kérdéseire kapcsolódva megkülönbözteti a pozitív (ártalmatlan) és a negatív (ártalmas) informalitást, és azt hangsúlyozza, hogy az informális aktusok történhetnek egyrészt az állami kereteken túl, másrészt azok ellenére. A cikkben két esettanulmánnyal illusztráljuk, hogy az állam „ellenére” megvalósuló és az állami kereteken „túli” informalitás egyes jelenségek elemzésekor igen jól alkalmazható koncepciók. Ha morális szempontból vizsgáljuk az informalitást, a direkt és indirekt ártalomkózos megkülönböztetése szintén segítséget nyújt az informális gyakorlatok előfordulásának és azok társadalmi szerepének pontosabb beazonosításában. Megvizsgáljuk továbbá a moralitás sokarcú és összetett természetét, az egyéni és állami szintű moralitás közti lehetséges konfliktusokat, illetve bemutatjuk, hogy ezek között nem szükségszerűen vannak átfedések.

Kulcsszavak: informális gazdaság, korrupció, gyermekgondozás, Magyarország, Románia

Bevezetés: Az állam helyett, vagy annak ellenére – létezik harmadik út?

Az elmúlt évtizedben született, informalitással foglalkozó szakirodalomban két elentétes álláspont rajzolódik ki. Az egyik megközelítés a közélet számos aspektusára gyakorolt, feltételezett negatív hatásai miatt társadalmilag inkább károsnak tartja az informalitást, vagy legjobb esetben is egy átmeneti patológikus jelenségként írja le azt (Acemoglu és Verdier 2000; Bhattacharyya és Hodler 2010; Kaufmann, Kraav és Mastruzzi 2006; Rothstein 2011). A másik megközelítés elsősorban az informalitáshoz kapcsolódó folyamatokon és mechanizmusokon keresztül igyekszik megérteni és megmagyarázni a jelenséget, egyben felvetve az informalitás piaccal és társadalommal való kapcsolatát is (Gudeman 2001; Hann és Hart 2011; Sahlins 1978).

Jelen írásunk arra tesz kísérletet, hogy ezt a két álláspontot meghaladja. Úgy véljük, hogy miközben az informalitás megítélése társadalmanként és időszakon-

ként eltérő lehet, láthatósága pedig kontextustól függően változhat, az informalitás minden esetben az állammal és a társadalommal szoros összefonódásban és kölcsönös egymásra utaltságban létezik. Mindez azt is jelenti, hogy a hatékony-nem hatékony államok éles szembeállítását – ami azon a feltételezésen alapul, hogy a hatékonyság és az informalitás kölcsönösen kizáró tényezők – hibás megközelítésnek tartjuk. Ez alapján a hatékonyan működő állam együtt kellene, hogy járjon az informalitás felszámolásával, miközben a gyenge hatékonyságú államokra a gazdaságot és a társadalmi élet egyéb területeit átszövő kiterjedt informalitás jellemző. Szintén téves álláspontnak tartjuk a fenti gondolatmenthez gyakran kapcsolódó „a globális észak és a globális dél” közötti megkülönböztetést, miszerint míg az előbbi nagyrészt formális működés jellemzi, ahol az informalitás kizárólag a szegény, marginalizált vagy deviáns csoportok sajátja, addig az utóbbi társadalmakat főként az informalitás uralja.

Azt a feltételezést ugyancsak megkérdőjelezzük, hogy az informalitás kizárólag gazdasági cserékhez kapcsolódna. Az informalitás valóban lehet gazdasági gyökerű, de amint arra jelen írásunk is rámutat, ennél sokkal összetettebb társadalmi jelenségről van szó. Az intézményi szociológia egyes megfigyeléseivel (főként Hall 2010; Hall és Taylor 1996) egybehangzóan az informalitást nem kizárólag a múlt társadalmi, gazdasági és politikai örökségét jelentő, koherens, kulturálisan meghatározott és csak évtizedek alatt levetkőzhető jelenséggé fogjuk fel. Úgy véljük, a jelenkor posztszocialista informalitása jelentős részben a régió piacorientált gazdasági és intézményi reformjaiban gyökerezik, amelyek a különböző társadalmi intézmények közötti versengést elkerülhetetlenné, sőt – ami ennél fontosabb – legitimé tették. Az informális cselekedetek olyan szándékos aktusok, amelyeket célorientált társadalmi és gazdasági szereplők hajtanak végre egy olyan – gyakran inkohereus – intézményi környezetben, amely összeegyeztethetetlen vagy nyíltan ellentétes a formális, szabályszerű viselkedéssel. Ennek megfelelően cikkünkben az informalitást olyan – a globális észak és a globális dél területén egyaránt fellelhető – viselkedésként fogjuk fel, amely a hétköznapi társadalmi cseréket alakítja, és egyben reagál rájuk egy ellentmondásokkal teli intézményi környezetben.

Informalitással foglalkozó kutatások eleinte elsősorban a szocialista, illetve posztszocialista országokban indultak (Ericson 1984; Grossmann 1977; Katsenelinboigen 1977; Sampson 1987; Sik 1988), és csak később kezdték el a jelenséget a világ más régióiban is tanulmányozni. A moralitásról szóló legújabb tanulmányok (Morris és Polese 2014; Williams és Martinez 2014) ugyanabba az irányba mutatnak, melyet jelen írás is képvisel és továbbfejleszteni kíván. Az informalitás morális aspektusait, tehát a jelenség jogos és legitim voltáról szóló érveléseket figyelembe véve megkülönböztethetünk pozitív vagy ártalmatlan, és negatív vagy káros informalitást. A moralitással és informalitással kapcsolatos diskurzushoz írásunk két különböző módon járul hozzá. Tudomásunk szerint ez az első kísérlet, amelyik az informalitást negatív és pozitív dimenziók mentén írja le és a jelenséget közvetlen

és közvetett károkozás szerint osztályozza. Ez segítséget nyújt az informális gyakorlatok előfordulásának és azok társadalmi szerepének pontosabb beazonosításában. Ezek mellett tanulmányunk rávilágít a moralitás sokarcú és sokrétegű természetére, az egyéni és állami szintű moralitás közti lehetséges konfliktusokra, illetve leírja és fogalmilag pontosítja, hogy ezek nem szükségszerűen vannak átfedésben (Polese 2014).

Elemzésünket kiegészítettük az állam szerepének vizsgálatával, és meghatároztuk az informalitás két területét: az állam ellenére és az állam keretein túl megvalósuló informalitást (Polese és Morris 2015). Amikor egy állam szabályozza – vagy szabályozni kívánja – az emberek közti interakciókat, mindig akadnak olyan kivételes helyzetek, amikor azok mégis az állam ellenére vagy azon kívül valósulnak meg. Az állam ellenére megvalósuló cselekedetek alatt olyan szokásokat, struktúrákat vagy épp társadalmi szabályokat értünk, amelyek nem felelnek meg az állam által előírt viselkedési mintáknak, valamint a formális törvényeknek és előírásoknak. Az államon kívüli aktusok pedig azokon a területeken alakulnak ki, amiket az állami szabályozás nem érint, vagy ahol az állami szabályozási keretek elégtelennek bizonyulnak.

Azokon a területeken, ahol az állampolgárok vagy az állampolgári csoportok egymás közötti interakcióinak nagy része állami szabályozás alá esik, a legtöbb esetben az ezektől a szabályoktól eltérő viselkedés – vagyis az állam ellenére megvalósuló informalitás – törvényben rögzítetten illegális. Természetesen sokféle illegalitás létezik, mint ahogyan az is nagyon különböző lehet, hogy az egyes társadalmi csoportok mit tekintenek és mit nem illegálisnak. Így aztán nem minden helyzet vagy gyakorlat egyformán legális vagy illegális. Empirikus munkák rávilágítottak, hogy az illegális fogalma rendkívül bonyolult, szerteágazó, és különféle társadalmi értelmezések által átitatott. Mindez erőteljesen korlátozza a fogalom szakpolitikában és társadalmi vitákban való tényleges használhatóságát. Éppen ezért néhány társadalomtudós a legális fogalmának a „megengedett” (Van Schendel és Abraham 2005) vagy „társadalmilag elfogadott” dimenzióval való kibővítését javasolja. Ez lehetőséget biztosít olyan cselekedetek értelmezésére, melyek – bár nem felelnek meg a törvényeknek – az emberek szerint mégis „normálisnak”, vagy legalábbis elfogadhatónak minősülhetnek. Az ilyen helyzetek alapja gyakran egy strukturális probléma, amikor a szabályozások társadalmi igények alapján történő pragmatikus kialakítása helyett azokat egyszerűen átveszik és kritikai vizsgálat nélkül alkalmazzák egy eltérő kontextusban (de Soto 2000). Ez sok esetben a helyi ethosz és a nemzetközi sztenderdek közt kibontakozó ellentéteket eredményez (Gill 1998). Ebből következik, hogy azok a büntető jellegű lépések, amelyek az uniformizálás és a nemzetközi elvárásoknak való megfelelés kényszere miatt szembe mennek helyi gyakorlatokkal, gyakran kudarcot vallanak (Scott 1998).

Az államon túli kifejezés ezzel szemben olyan szektorokra, területekre vagy régiókra vonatkozik, amiket az állam bármilyen okból nem tud hatékonyan szabályozni.

Ennek hátterében állhat, hogy az adott társadalmi probléma vagy igény még nem vált nyilvánvalóvá, nincs elég politikai érdek annak kezelésére, vagy az érintett csoportok érdekérvényesítési képessége gyenge. Példaként említhetnénk a különösen rossz helyzetben lévő régiókat, a támogatást kereső kisebbségeket, vagy az olyan válsághelyzeteket, mint a természeti katasztrófák vagy háborúk. Ezekben az esetekben ahelyett, hogy azt mondanánk, hogy az állam nincs jelen, talán pontosabb lenne úgy fogalmazni, hogy az állam próbál ugyan jelen lenni, de nem nyilvánvaló, hogy ez mikor és hogyan fog bekövetkezni. Az is előfordulhat, hogy az állam jelenléte elégtelennek minősül, az intézkedések gyengének vagy nem megfelelőnek bizonyulnak, esetleg az a hallgatólagos megállapodás, hogy az adott ügyet az embereknek maguknak kell a kezükbe venniük. Egyes helyzetekben a közbeavatkozás vagy a szakpolitikai lépések nem bizonyulnak elég költséghatékonyak, esetleg az adott ügy figyelmen kívül hagyása miatti elégedetlenség nem tűnik annyira vészesnek, hogy az a döntéshozókat cselekvésre ösztönözze (Polese 2015). Ilyen körülmények között az egyének vagy akár egész közösségek az informalitást hívják segítségül, ami egyes esetekben még nyíltan törvényellenes is lehet, ugyanakkor a résztvevők szempontjából mégis legitim.

A cikkben bemutatott két esettanulmány illusztrálja, hogy a fenti két koncepció, vagyis az állam „ellenére” megvalósuló és az állami kereteken „túli” informalitás jól alkalmazható egyes jelenségek elemzésekor. Esettanulmányaink ugyanakkor nem tarthatnak igényt a reprezentatív megjelölésre. Egyetértünk viszont Barth (1981: 133) érvelésével, miszerint „az összehasonlításakor, amennyiben nem a különböző társadalmak intézményi jellemzőire, hanem a különböző rendszerekben a társadalmi interakció kialakulásának és alakításának megvalósulására fókuszálunk, lehetséges nyílik arra, hogy az összehasonlítás dimenzióinak kialakításakor figyelmen kívül hagyjuk az érintettek nagyságrendjét”.

A romániai dadusok esete jól példázza az államon túli informalitás kialakulását. Itt egy olyan területről van szó, ahol az állam nem képes szolgáltatóként vagy szabályozóként fellépni, ezért a szülői gyakorlat az, hogy a gyerekek számára otthon biztosítanak fizetett gondozót. Az otthoni, fizetett gyermekgondozás informalitása megvilágítja a gazdasági és társadalmi struktúrák kölcsönös függőségét, továbbá azt, ahogy ezek a gyakorlatok, a gázok terjedéséhez hasonlóan, minden olyan teret kitöltenek, amelyet az állam szabályozatlanul hagy. A második esettanulmány olyan területtel foglalkozik, ahol ugyan jelen van az állam, de a helyi szereplők ezt mégsem ismerik el maradéktalanul. Ennek eredményeképpen az állam ellenére megnyilvánuló informális gyakorlatok születnek, ebben az esetben az igénybe vett szolgáltatásokért nyújtott informális pénzbeli juttatások formájában. A magyar állam, habár jogot formál a jelenlétre és az állampolgárok közti interakciók szabályozására, úgy tűnik, nem képes ezt megfelelő mértékben megtenni (legalábbis olyan mértékben, ami az érintett szereplők szerint kielégítő volna).

Út az informalitáshoz: egy munkadefiníció meghatározása

Keith Hart (1973) antropológiai megfigyeléseire, valamint Scott (1976; 1985) nagy hatású munkáira támaszkodva a gazdasági antropológia és a kvalitatív szociológia olyan alága alakult ki, amely a szimbolizmus és a piac kapcsolatán keresztül (Gudeman 2001; Parry és Bloch 1989) próbálja megérteni az informális tranzakciók mozgatórugóit. A kutatások egy ettől eltérő közgazdaságtani eredetű iránya a hetvenes évektől kezdve elsősorban az informális munka kérdéskörével foglalkozik (ILO 1972). Ezek a kutatók elsősorban az informalitás osztályozásában jártak élen (Feige 1991), és korábban nem használt indikátorok segítségével kísérelték meg megmérni azt (Kaufmann és Kaliberda 1996). Az informalitással foglalkozó harmadik nagyobb irányzat a jog- és politikatudomány határterületén jött létre. Néhány szélsőségesen liberális megközelítéstől (Leff 1964; lásd még Rose-Ackerman 1999) eltekintve ezek a kutatások az informalitás negatív oldalait helyezik előtérbe, és leginkább a korrupcióval foglalkoznak (Acemoglu és Verdier 2000; Kaufmann, Kraav és Mastruzzi 2006; Langbein és Knack 2010; Rothstein 2011). Bár az említett irányzatok eltérő társadalomtudományi területeken születtek, fontos közös vonásuk, hogy az informalitást valamiképpen átmenetinek, kivételesnek, vagy legalábbis marginálisnak tekintik a társadalomban.

Ezt az álláspontot két irányból is erős kritika érte. Scott (1976) volt az egyik első szerző, aki az informalitást tartós, ellenálló és beágyazott jelenségként írta le, elindítva ezzel egyrészt a morális gazdaságról szóló vitákat, majd később annak vizsgálatát, hogy az informális gazdasági gyakorlatok hogyan hatnak a hatalmi viszonyokra (Scott 1985). Ez utóbbi témát később meghatározó gazdaságantropológiai munkák tárgyalták tovább (Hann 2010; Hann és Hart 2010). Ugyanebben az időszakban a kutatók elkezdtek a dolgok dinamikus természetével foglalkozni (Thomas 1991), és például még a pénz esetében is felvetették, hogy az különböző helyzetekben és kontextusokban eltérő jelentéseket és szimbólumokat hordozhat (Parry és Bloch 1989).

A szakpolitika alakításáért felelős szereplők és a politikatudomány gyakorlói szintén elkezdtek érdeklődni az informalitáshoz köthető gazdasági tranzakciók iránt. A korrupció a hatvanas évek óta fontos része a posztkolonialista országok hatékony kormányzásáról szóló diskurzusnak (Leff 1964; Palmier 1983; Rose-Ackerman 1978). A posztszocialista területek megnyílása a 90-es években további municiót adott a fejlődésről, kormányzásról és a korrupcióról szóló vitáknak, melyek a mai napig tartanak (Harboe 2015; Humphrey 2002; Millington, Eberhardt és Wilkinson 2005; Polese 2008, 2015; Temple és Petrov 2004; Smith és Stenning 2006; Urinboyev és Svensson 2013a, 2013b, 2014; Wamsiedel 2013). A sikeres esetek és legjobb gyakorlatok alkalmazása a fiatalabb, vagy nem olyan hatékony államok esetében elősegítette a tranzitológiai paradigma terjedését, amely a nyugati tapasztalatok tükrében hasonlította össze a „nem Nyugatot” és az iparilag fejlett világot a különböző gyakorlatok, mechanizmusok és intézmények terén.

A „felzárkózási” megközelítésnek számos kritikusa ugyanakkor kiemelte, hogy a korábban nyugaton működőképesnek tartott politikák alkalmazása és az előre meg-

alkotott struktúrák és intézmények felállítása igencsak megkérdőjelezhető gyakorlat csakúgy, mint az olyan tudások és eljárások importálása, amelyek azt kívánják biztosítani, hogy az adott ország végül a modellországgal megegyezően működjék. A közgazdászok azonban csak Stiglitz (2002) színre lépése után kezdték el megkérdőjelezni, hogy az a „lapra szerelt” makromegközelítés, amely a nyugati kapitalista államokat tekinti modellnek, megkülönböztetés nélkül használható lenne az eltérő társadalmi valóságok sokaságában. Napjainkra meglehetősen széles körű konszenzus támogatja ezt a kritikát. A kritikus hangok a más társadalomtudományok művelői körében is visszhangra találtak, akik kimutatták, hogy a különböző ethoszok (Gill 1998), a társadalmi elfogadhatóság (Van Schendel és Abrahams 2005), vagy egyszerűen csak az intellektuális készségek eltérő volta (Morrison 2007) megakadályozhatja a szakpolitikák és reformok koherens, egységes csomagként való elfogadását, megértését és alkalmazását. Végül a politikatudomány képviselői is egyre szélesebb körben felfigyeltek a koncepció korlátjaira. Carothers (2002) többekkel egybehangzóan azt vetette fel, hogy a Nyugat olyan intézményeket és gyakorlatokat próbál meghonosítani az úgynevezett „fejlődő világban”, amelyek vagy nem is léteznek, vagy pedig nyugaton sem működnek megfelelően.

Az antitranszitológiai álláspontok szintén megerősítést kaptak a társadalomföldrajzból és a feminista geográfusok kritikájából kifejlődő iskolától, amely kapitalizmus-alternatívákban gondolkodik (Escobar 1996; Gibson-Graham 1996; 2008), és cáfolja azt az álláspontot, miszerint minden esetben és mindenkor a nyugati kapitalista intézmények jelentik a leghatásosabb megoldást az állam számára (Baumol 1996). Legalább húsz éve folyik az a vita, amely megkérdőjelezi a neoliberais modell létjogosultságát (Brohman 1995; Plehwe, Walpen és Neunhöffer 2007), és amely hozzájárult az eltérő és sokszínű gazdaságok megértéséhez, valamint a tranzitológiával szembenálló anarchista geográfia újrafelfedezéséhez (White és Williams 2014). Az informális gyakorlatok irodalmának jellemző tendenciája (Polese et al. 2014a, 2014b), hogy megkérdőjelezi úgy az állam kizárólagosságát a társadalmi szolgáltatások és juttatások területén, mint a létező szolgáltatások és juttatások pozitív befolyását és hatását. Ugyanakkor ez a szakirodalom felismeri azt is, hogy az állami jóléti intézmények és az általuk biztosított juttatások, szolgáltatások (noha legálisak és a társadalom legalább egy része számára legitimnek hatók) károsak lehetnek a kormányzás számára és negatívan hathatnak ki az állampolgárookra (Baumol 1996). Emiatt az emberi tényező szerepe (Polese és Morris 2015) és azok a mindennapi gyakorlatok, amelyek az állam és annak intézményi hatáskörén kívül esnek a mindennapi szükségletek kielégítése folyamán, elméleti és empirikus szempontból is előtérbe kerülnek.

Az informalitással foglalkozó legújabb irodalom meghaladta a pusztán gazdasági nézőpontú vizsgálódást, és Granovetter (1984) korai munkásságára támaszkodva újra felfedezte a társadalmi jelenségek beágyazottságát (Gudeman 2001; Yağcı-Heckmann 2014). Ennek eredményeképpen a témával foglalkozók egy az informalitás jelentésének és az élet számos területére gyakorolt hatásának sokkal holisztikusabb értelme-

zését szorgalmazták (Helmke és Levitsky 2004; Isaacs 2011, 2013; Ledeneva 1998, 2013; Misztal 2000; Morris 2013). Bár az informális gyakorlatok megítélése, kialakulása és fennmaradásuk különböző társadalmi státuszú és osztályhelyzetű egyének számára eltérő lehet, ezek a munkák rámutattak, hogy az informalitás a társadalom minden szegmensét áthatja, legyen szó akár a posztszocialista és posztszovjet átalakulás nyerteseiről vagy veszteseiről (Morris 2012; Polese et al. 2014a). Az informalitás megértéséhez a legfontosabb empirikus hozzájárulást eddig a posztszocialista régióban végzett kutatások adták (lásd főként Giordano és Hayoz 2014; Henig és Makovicky 2014; Morris és Polese 2014, 2015), azonban ezek eredményei azt is jelzik, hogy érdemes máshol is vizsgálni, hiszen az informalitás a világ bármely pontján a társadalmi lét alapvető eleme (Morris és Polese 2014: 1).

Az informalitást tehát nem tekinthetjük kizárólag gazdasági vagy pénzügyi jelenségnek, hanem sokkal inkább olyannak, amely potenciálisan hatással lehet a társadalom működésének minden aspektusára. Az állam, illetve annak intézményei nem feltétlenül képesek mindig és minden területen jelen lenni. Ugyanakkor szűkíteniünk kell a fogalom használatát, hiszen bár az állam a társadalmi élet rendkívül sok területe felett nem képes ellenőrzést gyakorolni, a bűnözői tevékenységek nem tartoznak bele az informalitás kategóriájába. Ezen a ponton a kérdés még összetettebbé válik, mivel az, hogy hol húzódik a határ bűntény és nem bűntény között, mikroszintű perspektívából nézve nagyon változó lehet. Ezért két koncepciót hívunk segítségül. Az egyik a már korábban említett, Van Schendel és Abrahams (2005) által kidolgozott legális/illegális és elfogadott/nem elfogadott dichotómiákra alapuló mátrix. Amint az 1. táblázat mutatja, léteznek olyan gyakorlatok, amelyek a helyi jogszabályok szerint illegálisnak minősülnek, de az emberek nem tekintik ezeket „rossznak” (Fogarty 2005; Rasanayagam 2011), vagyis ezek társadalmilag elfogadottak. Vannak aztán azok a dolgok, amelyek teljesen legálisak, de ezek a társadalom (vagy egyes alcsoportjai) által – legalábbis egy ideig – nem elfogadottak.

1. táblázat: A legalitás és az elfogadottság közötti kapcsolat (Van Schendel és Abrahams [2005] alapján)

	Legális	Illegális
Elfogadott	Az állami és a társadalmi normák egybeesnek	A társadalom által elfogadott/legitimnek tekintett gyakorlat, amely az állami intézmények és kódok szerint tiltott
Nem elfogadott	Az állam által nem büntetett cselekedeteket, melyek (egy vagy több közösségekben) társadalmilag nem elfogadottak	Az állami és a társadalmi normák egybeesnek

A második koncepció a mások számára okozott közvetlen és közvetett ártalom vagy károkozás alapján történő elhatárolás (Polese 2009; Polese és Morris 2015). A közvet-

len károkozás itt azt jelenti, hogy az egyén döntése és az ezt követő tette közvetlenül, direkt – és sok esetben nyilvánvalóan – negatív módon hat ki más vagy mások életére. Ilyen jellegű tett például a gyilkosság vagy a csempészet, amikor az egyik egyén könnyen érzékelhető és felmérhető kárt okoz más(ok)nak. Ezzel ellentétben, a közvetett károkozás olyan helyzeteket jelent, amikor az okozott kár állami intézményeket ér közvetlen módon, és más személyek kára kizárólag ebből, az államra közvetlenül negatívan ható tetteiből származik. Az adó- és járulékcsalás direkt módon aláaknázza az állami költségvetést, költségvetés-csökkentéseket ösztönözve, amelyek negatívan hathatnak ki mások jólétére. Az állami intézmények eldönthetik például, hogy nem újítanak fel utakat, ami megnehezíti a lakosság egy részének a közlekedését. Vagy úgy dönthetnek az állami intézmények, hogy nem finanszírozható ilyen vagy olyan orvosi eljárás, amely idővel az egész egészségügyi rendszer hatékonyságát csökkentheti. Míg elmondható, hogy az alacsony állami költségvetés egy bizonyos szakpolitikai szférában gyakran adócsalásra is visszavezethető, azt nem állíthatjuk, hogy egyes adócsaló személyek azok, akik az ebből származó, egyéneket érő kárt okozzák. Fontos szem előtt tartani, hogy az ilyen jellegű gyakorlatok, tettek közvetlenül és ugyanakkor közvetetten érintik az államot és az állampolgárokat, de más-más sorrendben. A közvetlen károkozás (pl. a gyilkosság) könnyen észrevehető módon okoz veszteséget nemcsak egy vagy több személy számára, de a társadalom és az állam számára is például azzal, hogy megfosztja munkabíró egyénektől. A közvetett károkozó az államra hat ki negatívan, más egyénekre csak eme negatív hatás által.

2. táblázat: Az informalitás közvetlen (állampolgárok kárára történő) és közvetett (társadalmi kárt okozó) károkozás szerinti osztályozása (Polese 2015)

	Közvetlen károkozás (nem elfogadott)	Közvetett károkozás (akár elfogadott is lehet)
Illegális	Gyilkosság, csempészet, kemény drogokkal való kereskedelem, etnikai erőszak (akár elfogadott is lehet)	Pénzügyi csalás, nepotizmus, etnikai vagy vallási alapú megkülönböztetés
Legális	Legális utakon pénz vagy tulajdon elcsalása vagy kikényszerítése a szabályokat nem ismerő emberektől (pl. kisbétűs részek a szerződésekben)	Törvények, melyek előnyt biztosítanak egy csoportnak (pl. etnikai vagy vallási alapon) egy másikkal szemben (a kedvezményezett csoport szerint elfogadott is lehet)

Ebből a két kiindulópontból vizsgálva már megfogalmazhatjuk a cikkünk témáját képező informalitás definícióját. Az informalitás tehát az olyan cselekedetek köre, melyek nem esnek az állami szabályozás alá (Routh 2011), de azok vagy társadalmilag elfogadottak, vagy nincsenek közvetlen kárára egy másik embernek. Ennek a definíciónak legfőbb előnye az, hogy egy szürke terület megfogalmazását engedi meg, amely az állam által meghatározott legálisnak minősülő és az egyének által szabályosnak vagy elfogadhatónak tekintett gyakorlatok szférái közt terül el. Ennek a szürke te-

rületnek a fogalma részben Katseneliboigentől (1977) származik, aki annak függvényében beszélt különböző színű piacokról, hogy milyen mértékben voltak ezek legálisak, toleráltak vagy ellenzettek. Katseneliboigen (1977: 62) kategóriáit kiegészítjük egy megítélési dimenzióval, hiszen az általa leírt piacokat minden esetben személyek működtetik, holott a mi definíciónk kizárja, legalábbis részben, a szervezett bűnözést és azokat a cselekedeteket, amelyeket a világ nagy részén elítél mind a törvény betűje, mind pedig az emberek morális sztenderdjei. Ebből a meghatározásból kiindulva az alábbi két esettanulmány azt mutatja be, hogy az informalitás miképp keletkezik, marad fenn és termelődik újra az állam ellenére, illetve annak keretein túl.

Az államon túl: kisgyerekek fizetett, informális ellátása

Az informális gyermekgondozás romániai szerepéről szóló esettanulmány jól ilusztrálja, hogy miképp lehet egy az állami szabályok szerint illegálisnak számító (gondozásért nem adózott pénzt adni) cselekmény teljesen elfogadott a dolgozó szülők körében, köszönhetően annak, hogy az a jóléti szolgáltatások hiányosságainak pótlására alakult ki, és annak ellenére, hogy ezek a gyakorlatok társadalmi szinten közvetlen és közvetett módon nemkívánatosak, káros hatással vannak. Az esettanulmány azt mutatja be, hogy az informális gyakorlatok miképp jelentik rutinszerű részét a gyermekellátás megszervezésének, vagyis hogy a kétkeresős családok a gyermekek első éveiben a háromévesnél kisebb gyerekek számára gyakorlatilag nem létező formális gyermekellátó szolgáltatások (OECD 2014) helyett milyen módon támaszkodnak elsősorban az otthoni, fizetett, de informális gyermekgondozásra. Ugyanakkor az elemzés arra is kitér, hogy az alábbi elemzés forrásaiként szolgáló szülők esetében szisztematikus jövedelmi és képzettségi különbségek nyilvánvalóak a gyermekek első öt évében megszervezett ellátás területén (Kovács 2015a).

Posztszocialista szomszédjaival összehasonlítva Románia sereghajtó a közintézményekben ellátott kisgyerekek arányát tekintve: a 0–3 éveseknek csupán 10%-a részesül ilyen jellegű ellátásban, és a 3–6 éveseknek is csak kevesebb mint háromnegyede jár óvodába (OECD 2014). A kisgyerekek ellátása az első négy évben nagyrészt otthon történik, és még ennél nagyobb korban is sokan otthon maradnak, esetenként fizetett segítő felügyelete alatt. Ez az esettanulmány huszonkilenc román, egy- és kétkeresős, városi és vidéki családból álló minta segítségével vizsgálja a fizetett informális gyermekgondozási szolgáltatások szerepét. A kutatás során a huszonkilenc családban 2010 és 2012 között összesen ötvenhét interjú készült anyákkal, apákkal, nagymamákkal (huszonnyolc családban két-két külön interjú, egy családban pedig egy interjú került felvételre).

A kétkeresős családokban két jellemző módja van a gyerekellátás megszervezésének az első négy-öt évben. Az egyik út az volt, hogy az anyák jellemzően valamivel gyerekek első születésnapja után kezdtek el újra dolgozni, gyerekek gondozását pedig egy-két évre dadusra bízta. A gyereket hároméves kora körül iratták teljes időben óvo-

dába, ami egy igen stabil oktatási-ellátási megoldást jelent (Kovács 2015b). Azok a két-keresős családok, ahol a nagyszülők is részt tudtak venni a gyerekellátásban, általában ki is használták ezt a lehetőséget, de ez sokkal ritkább volt, mint hogy valaki dadust fogadjon. A másik, ritkábban előforduló út, hogy az anya a fizetett gyermekgondozási távolléti időt teljesen kihasználva, a gyerek második születésnapjukor tért vissza munkahelyére, ezt követően a két- és hároméves kor közötti időszakra a család dadust alkalmazott, majd hároméves korban írárták gyereket részidős óvodába. A részidős óvodai ellátást szintén dadus alkalmazásával kellett kiegészíteni, mivel a román szülők nagy része teljes állásban dolgozik (Burchell et al. 2007). Röviden összefoglalva, a kétkeresős, nagyjából magasan iskolázott és az átlagnál jobban kereső román családokban a szülők a dadus informális alkalmazását racionális és jórészt megfizethető gyerekellátási formának tekintették, ami megfelelő alternatívája a hároméves kor alatti gyerekek számára gyakorlatilag nem létező közintézményi ellátásnak.

Ezzel szemben az alacsonyabb iskolázottságú, kétkeresős szülők családjában, illetve az egykeresős kiscsaládokban, ahol a szülőknek tipikusan középfokú végzettsége volt, megfigyelhető egy másik jellemző minta. Függetlenül attól, hogy jogosult volt-e fizetett szülői szabadságra, az alacsonyabb iskolai végzettségű anyák nagy része – akár támaszkodhatott szülői segítségre, akár nem – teljesen lemondott a munkavégzésről egészen addig, amíg gyermekét nem tudta óvodába íratni. Legtöbbjük azonban nem kapott teljes idős óvodai helyet, melyekért igen nagy a verseny (lásd Kovács 2015a), ami azt eredményezte, hogy csak részidős óvodai ellátás és ennek megfelelő úgynevezett „szocializációs gyermekgondozási megoldás” (lásd Kovács 2015b) volt számukra elérhető. A gyerek születése előtt gyenge vagy nem létező munkaerő-piaci múlttal rendelkező anyák esetében ez utóbbi azt jelentette, hogy kizárólag anyák és háztartásbeliek maradtak, miután gyermekük rendszeresen óvodába kezdett járni, mivel magasabban iskolázott és nagyobb jövedelmű társaikkal ellentétben nem engedhették meg maguknak, hogy dadust alkalmazzanak.

A kétkeresős családokban élő, magas jövedelmű szülők számára az a koncepció, hogy az óvodai ellátás mellett egy „asszony” is jön, aki hosszabb vagy rövidebb ideig vigyáz a gyermekükre és „szereti” őt, normális és széles körben elterjedt (ahogy egy apa mondta, „divatos”) gyakorlat, ami pénzügyileg és logisztikailag megvalósítható, bár néhány magas jövedelmű pár luxusnak nevezte a fizetett segítséget. A pénzért történő segítség informalitását hasonlóan normálisnak, a dolgok intézése egyetlen útjának látták, sőt néhány szülő aggodalmát fejezte ki az ilyen jellegű tranzakciók formalizálásának lehetséges következményeivel kapcsolatban. Ahogy azt máshol már megfogalmaztuk (Polese et al. 2014), ezek a szülők nem láttak hozzáadott értéket egy olyan tranzakció hivatalossá tételében, mely során ők elsősorban megbízható, biztonságos és szeretettel ellátást keresnek, ami otthonuk intim környezetében valósul meg egy nagyjából egy éven keresztül tartó periódusban. A szülők elmondása alapján ezek a megbízások nem elsősorban a pénzről szólnak, így a folyamat informalitása egyenesen előnynek számít: az árak nem emelkednek túlságosan magasra (hiszen a hivatalossá

tétel pluszköltségekkel is járna az adók és járulékok miatt), nincs szükség időrabló bürokratikus eljárásokra, problémamentes, és mint ilyen, rugalmas.

A fizetett gyermekellátás informalitása, ami részben a román gyermekgondozási szakpolitika rovására írható, hiányos, az igényekre nem válaszoló ellátást egészíti ki, a legtöbb szülő számára (és talán még a gondozók számára is) nyilvánvaló előnyöket jelent, ugyanakkor számos, főképp a gondozók szempontjából károsnak tekinthető makrotársadalmi hatással is jár, a jelenben csakúgy, mint a jövőben. A tranzakció informális jellege miatt a gondozók atomizált piaci szereplők olyan, igény vezérelte, helyi szolgáltatói piacokon, amelyeket alapvetően elégtelen információk alakítanak. Ennek a helyzetnek az az egyik következménye, hogy az ugyanazon szolgáltatásért nyújtott bérek igen széles skálán mozognak, még akár egy kis területen belül is. A megkérdezett párok körében a heti 20 órányi gondozói munkáért kifizetett összegek 50 lejtől (nagyjából 11 euró) 400 lejig (nagyjából 89 euró) terjedtek a vidéki, és akár 600 lejig (nagyjából 133 euró) a városi háztartások esetében. A heti 40 órányi munkáért ellentételezett összeg a havi csupán 500 lejtől (nagyjából 111 euró) pedig akár annak kétszereséig is emelkedett. Az árak részben az ilyen jellegű, átmeneti munkát vállalók jellemzőinek is köszönhetően alakulhattak így: a dadák jórészt ugyanis nyugdíjas, idősebb nők voltak, akik az állami nyugdíj kiegészítése érdekében dolgoztak gyerekek mellett, és kisgyerekes családok ritkábban alkalmaztak munka nélküli, nem házas, fiatal nőket (lásd még Hrzenjak 2011, 2012). A szülők és a gondozók ezért az ebből a foglalkoztatásból származó jövedelmet gyakran inkább olyan kiegészítésként látták, ami jól jön ugyan, de semmiképp sem jelenti a fő jövedelmi forrást. Ennek következményeként a gondozók maguk sem voltak érdekeltek sem a tevékenység formalizálásában, sem abban, hogy társaikkal együttműködve koherensebb árakat érjenek el a piacon.

Ugyanakkor, mivel a dadusi szolgáltatások piacán az idősebb nők vannak többségben, a szülők egy része gyanakvóvá vált, ha egy aktív korú, iskolázottabb nő jelentkezett ilyen pozícióra. A megrendelők elképzelései szerint a dadák idősebb, nagymamátípusok, akik olyan gondoskodást nyújtanak, amit egy szerető nagymama nyújtana. Egy apa, aki éppenséggel ellenezte, hogy dadát alkalmazzon, mivel nem akarná, hogy gyerekeire egy számukra ismeretlen személy vigyázzon, így fogalmazott:

„Az idősebbekben talán jobban bíznék, de nem nagyon. Nem túl jobban, mert azok egy idő után megunják. A fiatalokba ott kevésbé, mert ők inkább rutinosan... Hogy mondjam, ők inkább bemagolják, tehát inkább elméletből tudják, viszont a fiatalok rugalmasak is. Tehát láttam én olyan fiataalt, hogy nagyon-nagyon rugalmas volt, értett, és jobban csinálta, mint az idős. Tehát így a kor nem dönti el, hanem inkább véleményeket próbálnék szerezni róluk.”

Mindenesetre az, hogy a fizetett, informális gyerekgondozás főképp a más bevétel-lel is rendelkező nők munkaerő-piaci területeként volt számon tartva, és mivel a

szülők pont ilyen jelölteket is kerestek, fontos oka annak, hogy az ilyen jellegű szolgáltatásokért kínált fizetés gyakran a minimálbér szintjét sem érte el, miközben a dolgozó szülők még mindig viszonylag magasnak ítélték az így kifizetett összegeket. Ráadásul a fizetett segítség és a nagymamaszerep összemosása – gyakran akár az idősebb gondozók részéről is (lásd Kovács 2014) – egy értékes gazdasági cserefolyamatot, aminek ellentételezése könnyen sokkal magasabb is lehetett volna, szimbolikusan átalakított és a szeretet egy pénzért megvett formájává tett, amiben az érzelmi elemet sokkal fontosabbnak és értékesebbnek ítélték. A szeretet és a pénz pedig a szülők szemében nem fér össze, sőt akár összeegyeztethetetlen is, elszakítva így a szolgáltatás valós értékét a kínált munka minőségétől. A gondozói szolgáltatások és azok pénzügyi értékének szétválasztása lehetővé tette a szülők számára, hogy olcsón vagy nagyon olcsón jussanak kiváló minőségű gyermekgondozáshoz. És valóban, minél szorosabb volt az érzelmi kötődés a fizetett gondozó és a rábízott gyerek (és az anya) között, annál kevesebb pénz cserélt gazdát, sőt néha az is előfordult, hogy idővel a készpénzes ellentételezés teljesen megszűnt, míg a gondozás nem. A fizetett informális gyermekgondozási munka érzelmi kapcsolatként való újrafogalmazása mikroszinten ugyan mind érzelmileg, mind szimbolikusan kielégítő és megfelelő lehet, az azonban, hogy ez a szolgáltatás nem munkát és elkötelezettséget jelentő piaci tranzakcióként van számon tartva, makroszinten idővel számos negatív következménnyel járhat.

Először, a pénzért igénybe vett szolgáltatás szimbolikusan és narrative szerepetként és helyettesítő nagymamasággként való megjelenítése kényelmesen eltereli a figyelmet a gondozási folyamat pénzügyi ellentételezést kívánó aspektusairól a nem forintosítható, önmagáért értékes és jelentésteli vonatkozások felé. Ily módon a kisgyerekek személyre szabott ellátása, miközben nagyon is munkaigényes, olcsó szolgáltatás marad, sok kétkeresős családban elérhető és megbízható alternatíva, ugyanakkor főállásként, bejelentett módon végezve nem vonzó a gondozók számára. Másodszor, az érzelmi összetevő hangsúlyozása a munkajelleg kiemelése helyett, vagyis a gondozói érzelmek megjelenítése a gondozói tevékenység (Folbre és Nelson 2000) helyett azt eredményezi, hogy a fizetett gondozói munka esetében a professzionizmus, a módszertan és tapasztalat fogalmai nem nyernek kellő hangsúlyt. Mivel a gondozói munka minősége a gondozó és a gyerek között kibontakozó érzelmi viszony alapján kerül megítélésre, azok a szakemberek, akik formális tudással és képzettséggel rendelkeznek, semmilyen szinten nem számítanak értékesebb vagy vonzóbb munkaerőnek, mint képzetlenebb (idősebb) társaik. Ez pedig azt eredményezi, hogy a potenciális jövőbeni gondozók nincsenek kellően ösztönözve arra, hogy befektessenek saját szakmai fejlődésükbe. Még ennél is fontosabb, hogy ez a folyamat mind szimbolikusan, mind anyagilag leértékeli a fiatalabbak tanulásra és képzésre fordított befektetéseit. Így aztán a kisgyerekek gondozása továbbra is az intuíción és érzelmi elérhetőség kérdése, ennek következtében pedig lényegében női, képzetlen, egyéni és magánjellegű munka marad. Harmadszor, a magas minőségű

ellátás és a pénz közötti narrative megteremtett különállóság azt eredményezi, hogy az a gondozó, aki magasabb bért kér a munkájáért, gyanússá válik, mivel azt a benyomást kelti, hogy „csak a pénz érdekli”, nem pedig a szeretet. Így aztán annak az esélye, hogy ez a rendkívül értékes szolgáltatás egy képzett, diverzebb, aktív korú, férfiak és nők alkotta csoport megélhetési forrása legyen, igen csekély. Negyedszer, annak ellenére, hogy a gondozók bére sokszor akár a minimálbér nettó összegét sem éri el, a dadusok szolgáltatásaira alapuló gyermekgondozási megoldásokat továbbra is csupán azok a kétkeresős háztartások engedhetik meg maguknak, ahol a szülők jövedelme eléri vagy meghaladja az országos átlagot. A középszintű iskolai végzettséggel bíró, jellemzően a szolgáltatói szektorban dolgozó szülők vagy az egykeresős háztartások annak ellenére sem engedhetik meg maguknak, hogy dadust alkalmazzanak, hogy az relatíve olcsónak számít, hiszen ők maguk is minimálbér körüli összegeket keresnek. Ahogy azt már mások is megfigyelték (különösen Ehrenreich és Hochschild 2003; Lister et al. 2007), az egyéni igényekre szabott, fizetett gyermekgondozói szolgáltatások hozzájárulnak a magas jövedelmű, jó munkaerő-piaci helyzetű családok és a kevésbé iskolázott, alacsonyabb jövedelmű családok közti egyenlőtlenségek növekedéséhez, mivel a magasabb jövedelmű anyák számára lehetővé teszik, hogy visszakapcsolódhassanak a munka világába, annak ellenére, hogy formális gyerekgondozási szolgáltatások vagy családi ellátási alternatívák nem elérhetők. Ezzel szemben az alacsonyabb jövedelmű háztartásokban az anyák, az intézményi hiányosságok miatt, általában arra kényszerülnek, hogy teljesen feladják a munkát, ami a gyermeknevelés időszaka alatt jövedelemkiesést jelent, megszakítja a munkaerő-piaci jelenlét folytonosságát és gyengíti az anyák szociális védeltségét. Végezetül az, hogy a személyre szabott, rugalmas, megbízható, jó minőségű és informális gyerekgondozás viszonylag olcsón elérhető a legfeljebb két gyereket nevelő párok számára, ahhoz is hozzájárul, hogy nem alakul ki elegendő nyomás abba az irányba, hogy a nem megfelelő szintű közszolgáltatások elérhetőségét a fiatalabb gyerekek számára is kiszélesítsék, ami a gyengébb munkaerő-piaci helyzetű anyákat is jobban szolgálhatná.

Röviden összefoglalva, a dadusok informális alkalmazása, mivel az elsősorban közintézményi szolgáltatások elégtelenségei miatt válik szükségessé, a jóléti állam keretein túl valósul meg. Ez a gyakorlat, miközben széles körben elterjedt főleg a gyerekek második születésnapját követően, és ugyan magas, de még elfogadható áron könnyen elérhető, makrotársadalmi szinten számos negatív hatással van. Az informalitás ilyen, illegális, de társadalmilag elfogadott formája rövid távon jelentős előnyökkel jár az egyes családok (főleg szülők) és gondozók számára. Ugyanakkor közép- és hosszú távon a negatív hatások elkerülhetetlennek látszanak. Először is, az ilyen jellegű szolgáltatások megfizethetősége és elérhetősége nagyon megnehezíti, hogy megfelelő politikai nyomás alakuljon ki annak érdekében, hogy a jelenleg szűk körű közszolgáltatásokat kiszélesítsék, gondolván itt elsősorban a három éven aluli gyerekek magas színvonalú ellátására. Emellett, ha a norma továbbra is az ott-

hon történő, egyszemélyes ellátás marad, az nem ösztönzi a professzionalizálódást, és megakadályozza annak elterjedését és ezzel együtt a bérek emelkedését is. Mivel a fizetett gondozás elválik a professzionális munka és a megfelelő bér gondolatától, a képzett, fiatalabb gondozókra továbbra is gyanakvással tekintenek a szülők, és kevésbé ajánlanak nekik munkát. Nem utolsósorban, a dadusok által biztosított szolgáltatások előnyei, vagyis a szeretet és figyelem, nem vetekedhetnek az intézményes keretek közt történő minőségi, szakképzett tanárok által irányított szocializációra és tanulásra összpontosuló szolgáltatások fejlődési előnyeivel (lásd Benedek 2007; Hansen és Hawkes 2009). Így bezárul egy ördögi kör – a kisgyerekek otthoni, fizetett ellátása informális marad, amit főként nyugdíjas, idősebb gondozók végeznek, akiknek semmilyen szakmai tapasztalatuk nincs, ezért munkájuk olcsó és rugalmas.

Az állam ellenére: informális fizetségek és kiegészítő társadalmi struktúrák

A második esettanulmány, szemben a romániai gyermekgondozás esetével, nem egy konkrét informális jelenséggel foglalkozik, hanem olyan különböző informális cserékre fókuszál, amelyeknél legalább az egyik szereplő formális szervezeti pozíciója releváns volt, azaz a felek részben szervezeti erőforrásokat cseréltek, a szabályokat megszegve informális módon. Az esettanulmány alapját jelentő ötven interjú 2009 és 2011 májusa között került felvételre Budapesten. Az adatgyűjtés során egy lazán strukturált interjúprotokollt használtunk, néhány általános kérdéstől eltekintve kötetlen és nyílt beszélgetést folytattunk az interjúalanyokkal. Az egyik cél az volt, hogy minél részletesebb leírásokat, történeteket gyűjtsünk valóságos informális cserékről, melyekben az interjúalanyok személyesen részt vettek vagy azt közvetlen környezetükben látták. A leírások során kiemelt figyelmet fordítottunk a cserék előzményeire és egyes fázisaira, a szereplők számára, motivációjukra, szervezeti és társadalmi státuszukra, a köztük létező társadalmi kapcsolat jellegére és a kommunikációra.

A másik cél a válaszadók cserével kapcsolatos véleményének, egyéni értelmezéseinek, attitűdjeinek megismerése volt. Az interjúk hossza 30 és 120 perc között változott. A mintát hólabdamódszer segítségével hoztuk létre, ami különösen alkalmas nehezen elérhető társadalmi célcsoportok és rejtett vagy illegális cselekvések tanulmányozására (Becker 1966; Goodman 1961). Bár az ilyen „nem valószínűségi” minták nem reprezentatívak, általános következtetéseket nehezen vonhatunk le belőlük, segítségükkel betekintést nyerhetünk egy-egy társadalmi jelenség működési mechanizmusába és a válaszadók jelenséggel kapcsolatos értelmezéseibe. Az első néhány válaszadót tudatosan úgy választottuk ki személyes ismeretségi hálónkból, hogy társadalmilag és területig (Budapesten belül) minél jobban különbözzenek egymástól. A hólabdamódszer segítségével végül egy társadalmilag heterogén minta jött létre a peremkerületben élő tartósan munka nélküli válaszadótól egészen a helyettes államtitkárig és középválla-

lati vállalati csúcsvezetőig. A jelen tanulmányban felhasznált empirikus anyagok nem képezik a kutatás elsődleges eredményeit, azonban a szövegek másodelemzése és a kvalitatív kódstruktúra újabb áttekintése során számos interjúból kikristályosodott az „állam ellenére” érvelés és annak két alkategóriája.

Az interjúalanyok által elmesélt történetek hétköznapi emberek és állami szervezetek interakciójáról szólnak. Az állam különböző közpolitikákon, programokon és szolgáltatásokon keresztül erőforrásokat allokál a társadalom bizonyos csoportjai között. Az ilyen jellegű interakciók és az erőforrás-elosztások az állami intézmények szabályai és jogszabályok alapján történnek, és e formális kereteken kívül történő cseréjük csaknem mindig törvényileg tiltott. Az általunk gyűjtött informális tranzakciók során legalább az egyik fél olyan erőforrást „vitt be” a cserébe, amely nem az illető (magán)zsebéből, hanem egy állami szervezettől származott, tehát a közjavak informális újraelosztásáról beszélhetünk (Ledeneva 2014; Graycar és Jancsics 2016). Ezek az esetek a politikatudományi és közgazdaságtani irodalom szerint jellemzően korrupciónak vagy vesztegetésnek minősülnek. Ugyanakkor számos interjúalanyunk az ilyen viselkedést „normálisnak”, morálisan elfogadhatónak, sőt társadalmilag támogatottnak ítélte.

Az egyéni viselkedést egy bonyolult társadalmi normarendszer szabályozza. Ezen belül csupán az egyik – bár kétségkívül jelentős – elem a formális állami szabályrendszer (Anders és Nuijten 2008). Az informális tranzakciókban való részvétel egyéb univerzális, vagy épp lokális társadalmi normák, valamint strukturális kényszerek szintén jelentősen befolyásolhatják (Jancsics 2015a). Amikor arra a kérdésre keressük a választ, hogy miért léteznek állam ellenére megvalósuló informális tranzakciók, és ezeknek milyen pozitív és negatív hatásai vannak, fontos, hogy figyelmünket az egyéni haszonmaximalizálási stratégiák mellett az informális mintázatok társadalmi funkciója felé irányítsuk.

Számos szerző felvetette, hogy az informális hálózatok esetenként a formális intézmények nem megfelelő működésére adott egyéni válaszokként is felfoghatók (Ledeneva 1998; Lomnitz 1988; Lomnitz és Sheinbaum 2004; Smart és Hsu 2008). Az ilyen személyes kapcsolatokon alapuló „magánmegoldások” az állami intézmények helyettesítőjeként vagy kiegészítőjeként jönnek létre azokban a társadalmakban, ahol a formális rendszerek, szabályok és szervezetek nem képesek kielégítően betölteni a funkciójukat (Hillmann 2013). Szemben az államon túli informalitással, ahol egy-egy területen az állam nincs vagy csak minimálisan van jelen, ebben az esetben működnek ugyan állami intézmények, de azok szemben állnak a társadalom vagy egyes csoportok alapvető igényeivel, elvárásaival.

A megkérdezettek gyakran utaltak egy olyan jelenségre, amikor a szereplők bizonytalan, magas kockázatú formális intézményi környezetben való túlélés érdekében fejlesztenek ki informális struktúrákat. Egy tipikus helyzet, amit több interjúalany megerősített, a mind az országos, mind a helyi szinten rendkívül átpolitizált közigazgatáshoz kapcsolódik. A legtöbb magyar állami intézményben a pártkötődés és pártszimpátia

határozza meg az állások és az erőforrások elosztását. Az új kormányok (akár országos, akár helyi) mindegyike, hatalomra kerülván, az alkalmazottak jelentős részét elbocsátja, és olyanokkal cseréli fel, akik lojálisak az éppen hatalmon lévő párttal. Ennek következtében az egyéni karrierutak meglehetősen bizonytalanok, és az állás elvesztése miatti aggodalom még az alacsonyabb beosztású alkalmazottak körében is elterjedt. Az Oktatási Minisztérium egy dolgozója így világította meg a jelenséget:

„Csak ketten éltük túl a kormányváltást az osztályon. Engem azért tartottak meg, mert egyedül én értek az EU-s pályázatok menedzseléséhez. Rajtunk kívül viszont mindenkit kirúgtak. Még a takarítónőt is párthűség alapján választották ki.”

Íme, egy másik példa:

„Ha valakit kiszórnak a közsférából, akkor kell neki valamilyen munka a magán-szektorban. Ha az államnak dolgozol, akkor mindenképpen kellene kapcsolatok „jó emberekhez”, ismerősök, feleségek, barátok és barátok barátai, amikor jön a tisztogatás... Ez egy nagyon fontos dolog Magyarországon, mert amikor jön a tisztogatás, és '98 óta minden új kormányra jön a tisztogatás, akkor valahová el kell tudni menni [...], egy állandó áramlás van a köz-, magán- és nonprofit szektorok szervezetei között. Szükséged van a kapcsolati hálónak erre a biztonsági funkciójára, ha túl akarod élni. Mivel bármikor repülhetsz, szívességeket kell tenned, amikor döntési pozícióban vagy biztosítsd a következő munkahelyed.”

A következő példa azt mutatja be, hogy amikor az állam tényleges társadalmi igényeket figyelmen kívül hagyva jelentősen szűkíti az egyes szolgáltatásokhoz való hozzáférést, az állampolgárok informális, és egyben illegális megoldásokkal próbálnak hozzájutni az adott erőforráshoz.

„Ez jó pár éve történt. A munkaügyi központon keresztül be lehetett kerülni ezekre az ingyenes angol tanfolyamokra. Persze szinte lehetetlen volt bekerülni, óriási volt a verseny, mert a 10 hónapos intenzív tanfolyam mellé még támogatást is adtak. Nem is tudom, anyám honnan ismerte ezt a nőt. Asszem egy volt kollégájának volt az ismerőse. Szóval ez a nő azon a részlegen dolgozott, ahol eldöntötték, hogy ki kerül be kurzusra. Mondta nekem, hogy egy kis pénzért el tudja intézni, hogy bekerüljek a tanfolyamra. És meg is csinálta. Jelentkeztem, mint bárki más, és hopp [nevet], véletlenül bevásároltam.”

Egy másik eset az állami egészségügyi intézményrendszer diszfunkcióira adott informális válaszról szól:

„Amikor a férjem elkezdett nehezen lélegezni, elmentünk a háziorvoshoz. A röntgen után felmerült a tüdőrák gyanúja, ezért az orvos beutalta CT-re, de oda csak három

hónappal későbbre adtak időpontot. Persze tudtuk, hogy ennyit nem várhatunk, elkezdtek felhívni a rokonokat, ismerősöket, hogy a vizsgálat korábban meglegyen. Végül találtunk valakit, aki „elintézte”, nem volt olcsó, de a következő héten megvolt a CT.,

Az állam ellenére megvalósuló informalitásnak egyaránt vannak pozitív és negatív hatásai, és az, hogy mikor melyik hatás erősebb, esetről esetre változik. Itt is, mint a legtöbb nem tisztán gazdasági célú társadalmi csere esetén, valamilyen mértékben szerepet kap a reciprocitás normája. Bár példáinkban a láncolat végén gyakran készpénzes fizetés áll, a megszerzendő állami szolgáltatáshoz vagy erőforráshoz vezető lépések során informális brókerek, ismerősök, barátok vagy családtagok egyengetik a szereplők útját (Jancsics 2015b). Ezek a tranzakciók tipikusan az ajándékozás logikáját követik, ami azt jelenti, hogy a szívesség kérő oldalán „ajándék-adósság”, a szívességnyújtó részéről pedig a későbbiekben begyűjthető informális követelés jelenik meg (Peebles 2010; Strathern 2012; Ferraro 2004; Graycar és Jancsics 2016). Ugyanakkor a szereplők között minden egyes újabb cserével csökken a társadalmi távolság és növekszik a bizalom (Sahlins 1965: 148; Gregory 1982; Gouldner 1960; Lomnitz és Sheinbaum 2004). Az ilyen jellegű cserék fontos társadalmi funkciója, elsősorban mikroszinten, hogy hozzájárulnak a helyi társadalmi csoport kohéziójához és csökkentik a külvilágból érkező bizonytalanságot és kockázatot (Göbel 1998; Wolf 1966). A társadalom folyamatosan újra alkotja önmagát általuk.

Másik pozitív hatás, immár makroszinten, hogy egyes szolgáltatások és erőforrások, melyeket a diszfunkcionális állami intézmények nem képesek minden rászorulóknak nyújtani, számos szereplő számára elérhetővé válnak. Az állam ellenére megvalósuló informalitást tehát felfoghatjuk az állami struktúra korrekciójaként, ami olyan csoportokat is becsatornáz a rendszerbe, melyek a hivatalos utakon nem vagy csak komoly nehézségek árán léphetnének be.

Ugyanakkor ezek a szolgáltatások nem minden egyes rászoruló számára válnak elérhetővé. Az egyének, családok, kiscsoportok számára rendelkezésre álló anyagi erőforrások és a kapcsolati tőke nagyban meghatározzák, hogy a szereplők milyen jellegű állami szolgáltatáshoz juthatnak hozzá informális eszközökkel. Amint arra egyéb empirikus kutatások is rámutattak, sokan Magyarországon egyszerűen társadalmi helyzetükből fakadóan nem engedhetik meg maguknak, hogy belépjenek egy-egy informális tranzakcióba, mivel nem rendelkeznek olyan anyagi vagy kapcsolati erőforrással, amely csereképes lenne (Jancsics 2013). A romániai esettanulmányhoz hasonlóan tehát itt is elmondhatjuk, hogy az állam ellenére megvalósuló informális tranzakciók hozzájárulhatnak a társadalmi egyenlőtlenségek fennmaradásához vagy megerősödéséhez, hiszen csak bizonyos társadalmi rétegek számára nyílik meg az informális út az állami erőforrásokhoz. Szervezeti szempontból mindez azt jelenti, hogy az állami intézmény továbbra sem univerzális normák alapján osztja el erőforrásainak egy részét, hanem a szolgáltatáshoz informális csatornákon hozzáférő

partikuláris érdekcsoportok igényei mentén.

Egyes informális mintázatok csak akkor válhatnak elterjedtté, ha a szereplők számára legitim, elfogadott megoldásnak minősülnek. Az állammal és a politikai intézményekkel szembeni alacsony bizalom, az állammal való szembenállás gyakran legitimálja az állami erőforrások informális eltulajdonítását. Számos interjúalany-
nak az volt a véleménye, hogy az állam és az állami hatóságok a magyar társadalom-
ra kényszerített idegen elemek, és mivel a magyar állam meglopja saját polgárait, az
államtól való (vissza-) lopás elfogadható.

Íme, egy példa:

„Apám egyetemi osztálytársa a minisztériumban dolgozott, és segített nekem, hogy megkapjam a régi nyílászárók új energiatakarékosra való cseréjére vonatkozó kormányzati támogatást. Már hetekkel a pályázat leadási határideje után jártunk, és ráadásul nem is lettem volna jogosult a támogatásra... rendben, tudom, hogy csalunk, de szerintem ez nem olyan nagy ügy... az állam nagyon sokat lop a hétköznapi emberektől, és ennek legalább egy kis részét vissza kellene lopnunk..”

Az interjúk felvétele idején publikált nemzetközi kutatások szerint a magyarok 15 százaléka nyilatkozott úgy, hogy megbízik a parlamentben. Ugyanilyen arányú volt a kormányba vetett bizalom, és mindössze 10 százaléuk szavazott bizalmat a politikai pártoknak (Eurobarometer 2009). Ugyanebben az időszakban a kelet-európai térség EU-tagállamainak átlaga 21, 26 és 12 százalék, míg Európa nyugati államainak átlaga még ennél is nagyságrendekkel magasabb volt. Kizárólag a magyar társadalommal foglalkozó kutatások szintén nagyon alacsony intézményi bizalmat mértek, bár 2009 és 2013 között történt némi pozitív elmozdulás a kormány, a politikusok és az Országgyűlés megítélésében (Keller 2013). Itt érdemes megjegyezni, hogy az intézményi bizalom politikailag erősen polarizált, a saját politikai oldal kormányzati intézményeivel szemben magasabb a válaszadók bizalma. Egy kvantitatív adatfelvétel szerint a magyar társadalom normazavaros állapotban van, ami azt jelenti, hogy míg az emberek elvi szinten elítélik az olyan normaszegéseket, mint az adócsalás, az állami támogatások jogosulatlan igénylése, a közüzemi számlák be nem fizetése vagy a bliccelés, a gyakorlatban azonban mégsem történik meg azok betartása (Tóth 2010, 2009). Számos empirikus kutatás bizonyította, hogy a politikai intézményekbe vetett bizalom és az érzékelt korrupció mértéke között erős korreláció figyelhető meg (Pharr 2000; Mishler és Rose 2001; Morris és Klesner 2010; Clausen et al. 2011; Anderson és Tverdova 2003). Továbbá, mindkét tényező kölcsönösen erősíti egymást, tehát az alacsony bizalom az eredménye, de egyben az oka is a magas korrupcióérzetnek és minden bizonnyal a tényleges korrupciónak. Az interjúkban visszaköszönő nézet, amely szerint az államot becsapni elfogadott dolog, erősíteni látszik ezt az eredményt.

Következtetések

Az elfogadott/nem elfogadott és az előnyös/ártalmas viszonyok használatával tanulmányunk célja az volt, hogy empirikusan, példák segítségével rávilágítsunk a posztszocialista társadalmak informális jelenségeinek két formájára: az állam ellenére megvalósuló informalitást, amit a magyarországi informális cseréken keresztül mutattunk be, és az államon túli informalitást, amit a romániai, fizetett, de nem bejelentett, a három éven aluli gyerekek gondozására kialakult szolgáltatások elemzésével kívántuk megvilágítani. Javaslataink szerint az informalitást, ahelyett, hogy aszerint vizsgálnánk, legális vagy illegális-e, sokkal hasznosabb a moralitás analitikus nézőpontjából szemügyre venni. Ily módon az informális gyakorlatok bárhol elhelyezkedhetnek az elfogadott/nem elfogadott spektrumon, következményeiket pedig ismételten érdemes inkább a mikro- és makroszintű előnyök és ártalmak szempontjából, mint pusztán a legalitás és illegalitás kérdésének irányából megvitatni és elemezni. Nem állítjuk, hogy az informalitás nemkívánatos, vagy éppen hogy kívánatos lenne. Ehelyett az empirikus tárgyalásokon keresztül azt próbáljuk megvilágítani, hogy az informalitás miképp működik, egyrészt annak érdekében, hogy a formális szabályokat a mikroszintű szükségleteknek megfelelően kijavítsa, illetve azokhoz igazítsa, ezekkel az állam ellenére megvalósuló cselekedetekkel mind pozitív, mind pedig negatív hatásokat elérve. Másrészt pedig hogyan alkalmazzák az informális gyakorlatokat a formális szabályok és intézkedés hiányának ellensúlyozására az (esetenként a szakpolitika által generált) társadalmi problémákkal és igényekkel kapcsolatban. Az így kialakuló államon túli informalitásnak szintén lehetnek pozitív és negatív hatásai.

Az itt bemutatott elemzési keret empirikus megalapozásával az informalitás szélesebb körű értelmezését kívánjuk előterjeszteni. Elsőként az informalitást olyan jelenségnek kell tekinteni, ami minden rendszer strukturális elme, hiszen a társadalmi működés minden területének állami szabályozása, törvénybe foglalása gyakorlatilag lehetetlen vállalkozás. Mindig lesznek olyan eljárások, íratlan szabályok és normák, amelyek informálisak maradnak, és amelyek valamilyen módon kölcsönhatásba lépnek a formális szabályokkal és eljárásokkal. Ez annak is köszönhető, hogy az informalitás sokkal gyorsabb reakcióra képes, mint a formális szabályok, amikről általában egyezségre kell jutni, amit a megfogalmazás, törvénybe iktatás és érvényre juttatás szakasza követ. A 21. század komplex társadalmában a parlamenti törvényalkotás és a helyi szintű szakpolitika alkalmazása között folyamatosan nő a távolság, miközben lokális szinten csökken az univerzális szabályok legitimitása (Rothstein 2008). Mivel az általános makroszintű szabályozás egyre kevésbé képes hatékonyan reagálni a mikroszint gyorsan változó elvárásaira, felértékelődnek a helyi szintű, sokszor informális megoldások. Úgy véljük, a szakpolitikai és állami cselekedeteket általában nem érdemes aszerint vizsgálni, hogy azok megszüntetik-e az informalitást, vagy épp ellenkezőleg, annak fennmaradását segítik. Ehelyett a kérdés az kéne, hogy legyen, hogy a gazdasági, politikai és társadalmi életnek mely részeit hatják át és melyeket

nem az informális gyakorlatok, hogy hová érdemes koncentrálni az erőfeszítéseket az informalitás előfordulásának minimalizálása érdekében és hogy hol lehet virágozni hagyni azt, ahogy azt korábban javasolták az informalitás megértésének „kocka dinyneként”¹ való megközelítését alkalmazva (Polese 2015). Itt az idő, hogy elfogadjuk az informalitás sokrétegű, időtálló, adaptív és ezért ellenálló természetét oly módon, hogy megkülönböztetjük az informalitás olyan megjelenéseit, amelyek sürgős intézkedést igényelnek, és azokat, melyek kevésbé relevánsak, vagy éppenséggel pozitívak az állam megfelelő működtetése és a szakpolitikai reformok szempontjából. Ez, annak tudatában, hogy az informalitás maradéktalan eltüntetése nem lehetséges, cserébe lehetővé teszi az informalitás elleni „harcra” fordított erőforrások jobb optimalizálását.

Abstract: This article engages with current debates on informality to distinguish positive – harmless, enabling – and negative – harmful – informality and suggest that informality may happen either beyond or in spite of the state. The two case studies explored in this article are conceived to show the practical applicability of the two concepts above, namely informality as ‘in spite of’ the state and informality as ‘beyond’ the state. By looking at the morality of informality, we suggest a possible taxonomy of informality based on direct and indirect harm that may help in locating informal practices and their function in society. In addition, we investigate the multi-faceted and multi-layered nature of morality and the possible conflict between individual and state morality, documenting and conceptually refining how they do not necessarily overlap, informal activities being a scene on which this mismatch can best be explored.

Irodalom

- Acemoglu D.– Verdier, T. (2000): The choice between market failure and corruption. *The American Economic Review*, 90(1): 194–211.
- Anders, G. – Nuijten, M. (2008): Corruption and the Secret of Law: An Introduction. In Nuijten, M. –Anders, G. (eds.): *Corruption and the Secret of Law: A Legal Anthropological Perspective*. Abingdon: Ashgate Publishing Group, 1–26.
- Anderson, C. J. – Tverdova, Y. V. (2003): Corruption, political allegiances, and attitudes toward government in contemporary democracies. *American Journal of Political Science*, 47: 91–109.
- Baker, R. (2002): Introduction: transition and reform in post-authoritarian states. In Baker, R. (ed.): *Transitions from authoritarianism: The role of bureaucracy*. Westport: Praeger Publishers, 1–13.
- Baumol, W. J. (1996): Entrepreneurship: Productive, unproductive, and destructive. *Journal of Business Venturing*, 11(1): 3–22.
- Barth, F. (1981): *Process and Form in Social Life*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Becker, H. S. (1966): *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*. New York: MacMillan.

¹ Egy nemrég Japánban elterjedt tevékenység, ahol kocka formájú dinnyét természetnek, hogy azt helytakarékosan lehessen a hűtőszekrényben tárolni: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/1390088.stm>. Számunkra a kocka dinnye azt jelképezi, hogy hogyan lehet természetes folyamatokat ember által meghatározott célok szerint módosítani.

- Benedek D. (2007): A szülés utáni munkába állás hatása a gyermek fejlődésére. In Fazekas K., Cseres-Gergely Zs. – Scharle Á. (szerk.): *Munkaerő-piaci Tükör*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet & Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, 72-74.
- Bhattacharyya, S. – Hodler, R. (2010): Natural resources, democracy and corruption. *European Economic Review*, 54(4): 608–621.
- Brohman, J. (1995): Economism and critical silences in development studies: A theoretical critique of neoliberalism. *Third World Quarterly*, 16(2): 297–318.
- Burchell, B. – Fagan, C. – O'Brien, C. – Smith, M. (2007): *Working conditions in the European Union: The gender perspective*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- Carothers, T. (2002): The end of the transition paradigm. *Journal of Democracy*, 13(1): 5–21.
- Clausen, B. – Kraay, A. – Nyiri, Zs. (2011): Corruption and confidence in public institutions: Evidence from a global survey. *The World Bank Economic Review*, 25: 212–249.
- de Soto, H. (2000): *The Mystery of Capital: Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else*. New York: Basic Books.
- Ehrenreich, B. – Hochschild, A. R. (2003): *Global Woman: Nannies, Maids and Sex Workers in the New Economy*. London UK: Granta.
- Ellison, B. A. (2007): Public administration reform in Eastern Europe: A research note and a look at Bulgaria. *Administration & Society*, 39(2): 221–232.
- Ericson, R. E. (1984). The “second economy” and resource allocation under central planning. *Journal of Comparative Economics*, 8(1): 1–24.
- Escobar, A. (1996): *Encountering development: The making and unmaking of the Third World*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Feige, E. L. (1990): Defining and estimating underground and informal economies: The new institutional economics approach. *World Development*, 18(7): 989–1002.
- Ferraro, E. (2004): Owing and being in debt. A contribution from the Northern Andes of Ecuador. *Social Anthropology*, 12: 77–94.
- Fogarty, P. (2005): “We all do it and we all think it’s bad”: Discourses and practices of corruption in Moldova. *Emerging Citizenship and Contested Identities between the Dniester, Prut and Danube Rivers* c. műhely, Max Planck Institute for Social Anthropology, Halle, Németország, 2005. március 10–11.
- Folbre, N. – Nelson, J. A. (2000): For love or money – or both? *The Journal of Economic Perspectives*, 14(4): 123–140.
- Gibson-Graham J. K. (1996): *The End Of Capitalism (As We Knew It): A Feminist Critique of Political Economy*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Gibson-Graham, J. K. (2008): Diverse economies: Performative practices for “Other Worlds”. *Progress in Human Geography*, 32(5): 613–32.
- Gill, S. (1998): *The Pathology of Corruption*. New Delhi: HarperCollins Publishers, India.

- Giordano, C. – Hayoz, N. (eds.) (2014): *Informality in Eastern Europe: Structures, Political Cultures and Social Practices*. Bern: Peter Lang.
- Goodman, L. A. (1961): Snowball sampling. *Annals of Mathematical Statistics*, 32: 148–170.
- Gudeman, S. (2001): *The Anthropology of Economy: Community, Market and Culture*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Granovetter, M. (1984): Economic actions and social structures: The problem of embeddedness. *American Journal of Sociology*, 91(3): 481–510.
- Granovetter, M. (2007): The social construction of corruption. In Nee, V. – Swedberg, R. (eds.): *On Capitalism*. Stanford, CA: Stanford University Press, 152–172.
- Graycar, A. – Jancsics, D. (2016): Gift giving and corruption. *International Journal of Public Administration* (előkészületben).
- Gregory, C. A. (1982): *Gifts and Commodities*. London–New York: Academic Press.
- Grossman, G. (1977): 2nd economy of the USSR. *Problems of Communism*, 26(5): 25–40.
- Hall, P. A. (2010): Historical institutionalism in rationalist and sociological perspective. In Mahoney, J. – Thelen, K. (eds.): *Explaining Institutional Change: Ambiguity, Agency, and Power*. Cambridge: Cambridge University Press, 204–223.
- Hall, P. A. – Taylor, R. C. R. (1996): Political science and the three new institutionalisms. *Political Studies*, 44(5): 936–957.
- Hann, C. (2010): Moral economy. In Hart, K. – Laville, J.-L. – Cattani, A. D. (eds.): *The Human Economy*. Cambridge: Polity, 187–199.
- Hann, C. – Hart, K. (eds.) (2011): *Market and Society: The Great Transformation Today*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hansen, K. – Hawkes, D. (2009): Early childcare and child development. *Journal of Social Policy*, 38(2): 211–239.
- Harboe, I. (2015): Grey zones of welfare. *Journal of Eurasian Studies*, 6(1): 17–23.
- Hart, K. (1973): Informal income opportunities and urban employment in Ghana. *Journal of Modern African Studies*, 11(1): 61–89.
- Helmke, G. – Levitsky, S. (2004): Informal institutions and comparative politics: A research agenda. *Perspectives on Politics*, 2(4): 725–740.
- Henig, D. – Makovsky, N. (2014): *Economies of Favour After Socialism*. Oxford: Oxford University Press.
- Hillmann, H. (2013): Economic institutions and the state: Insights from economic history. *Annual Review of Sociology*, 39: 251–273.
- Mrzjenjak, M. (2011): The regulation of paid domestic work: A win-win situation or a reproduction of social inequalities? In Dahl, H. M. – Keranen, M. – Kovalainen, A. (eds.): *Europeanisation, Care and Gender*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 59–74.
- Mrzjenjak, M. (2012): Hierarchisation and segmentation of informal care markets in Slovenia. *Social Politics*, 19(1): 38–57.
- Humphrey, C. (2002): *The Unmaking of Soviet Life: Everyday Economies after Socialism*.

- Ithaca, NY: Cornell University Press.
- ILO (1972): *Employment, Incomes and Equality: A Strategy for Increasing Productive Employment in Kenya*. Genf: ILO.
- Isaacs, R. (2011): *Party System Formation in Kazakhstan: Between Formal and Informal Politics*. London: Routledge.
- Isaacs, R. (2013): Bringing the “formal” back in: Nur otan, informal networks, and the countering of elite instability in Kazakhstan. *Europe-Asia Studies*, 65(6): 1055–1079.
- Jancsics, D. (2013): Petty corruption in Central and Eastern Europe: The client’s perspective. *Crime, Law and Social Change*, 59(5): 319–41.
- Jancsics, D. (2015a): Imperatives in informal organizational resource exchange in Central Europe. *Journal of Eurasian Studies*, 6(1): 59–68.
- Jancsics, D. (2015b): “A friend gave me a phone number” – Brokerage in low-level corruption. *International Journal of Law, Crime and Justice*, 43(1): 68–87.
- Katsenelinboigen, A. (1977): Coloured markets in the Soviet Union. *Europe-Asia Studies*, 29(1): 62–85.
- Kaufmann, D. A. – Kaliberda, A. (1996): Integrating the unofficial economy into the dynamics of post-socialist economies: A framework of analysis and evidence. World Bank Policy Research Working Paper, 1691.
- Kaufmann, D. A. – Kraav, A. – Mastruzzi, M. (2006): Measuring governance using cross-country perceptions data. In Rose-Ackerman, S. (ed.): *International Handbook on the Economics of Corruption*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 52–104.
- Keller T. (2013): *Értékek 2013*. Budapest: TÁRKI.
- Kovács, B. (2014): Nannies and informality in Romanian local childcare markets. In Morris, J. B. – Polese, A. (eds.): *The Informal Post-Socialist Economy: Embedded Practices and Livelihoods*. London: Routledge, 67–84.
- Kovács, B. (2015a) Managing access to full-time public daycare and preschool services in Romania: Planfulness, cream-skimming and “relations”. *Journal of Eurasian Studies*, 6(1): 6–16.
- Kovács, B. (2015b): “The Totality of Caring”: Conceptualising Childcare Arrangements for Micro-level Empirical Research. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 35(9–10): 699–719.
- Langbein, L – Knack, S. (2010): The worldwide governance indicators: Six, one, or none? *Journal of Development Studies*, 46(2): 350–370.
- Ledeneva, A. (1998): *Russia’s Economy of Favours: “Blat”. Networking and Informal Exchange*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ledeneva, A. (2013): *Can Russia Modernise? Sistema, Power Networks and Informal Governance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ledeneva, A. (2014): The ambivalence of blurred boundaries: where informality stops and corruption begins? The Network of French Institutes for Advanced Study. Elérhető: <http://rfiea.fr/en/articles/ambivalence-blurred-boundaries->

where-informality-stops-and-corruption-begins.

- Leff, N. H. (1964): Economic development through bureaucratic corruption. *American Behavioural Scientist*, 3(8): 8–14.
- Lister, R. – Williams, F. – Anttonen, A. – Bussemaker, J. – Gerhard, U. – Heinen, J. – Johansson, S. – Leira, A. – Siim, B. – Tobio, C. – Gavanas, A. (2007): *Gendering Citizenship in Western Europe: New challenges for citizenship research in a cross-national context*. Bristol: Policy Press.
- Lomnitz, L. A. (1988): Informal exchange networks in formal systems: A theoretical model. *American Anthropologist*, 90(1): 42–55.
- Lomnitz, L. A. – Sheinbaum, D. (2004): Trust, social networks and the informal economy: A comparative analysis. *Review of Sociology*, 10(1): 2–26.
- Millington, A. – Eberhardt, M. – Wilkinson, B. (2005): Gift giving, guanxi and illicit payments in buyer-supplier relations in China: Analysing the experience of UK companies. *Journal of Business Ethics*, 57(3): 255–268.
- Mishler, W. – Rose, R. (2001): What are the origins of political trust? Testing institutional and cultural theories in post-communist societies. *Comparative Political Studies*, 34: 30–62.
- Misztal, B. A. (2000): *Informality: Social Theory and Contemporary Practice*. London: Routledge.
- Morris, J. B. (2012): Unruly entrepreneurs: Russian worker responses to insecure formal employment. *Global Labour Journal*, 3(2): 217–236.
- Morris, J. B. (2013): Beyond coping? Alternatives to consumption within a social network of Russian workers. *Ethnography*, 14(1): 85–103.
- Morris, J. B. – Polese, A. (eds.) (2014): *The Informal Post-Socialist Economy: Embedded Practices and Livelihoods*. London: Routledge.
- Morris, J. B. – Polese, A. (eds.) (2015): *Informal Economies in Post-Socialist Spaces: Practices, Institutions and Networks*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Morris, S. D. – Klesner, J. L. (2010): Corruption and trust: Theoretical considerations and evidence from Mexico. *Comparative Political Studies*, 43: 1258–1285.
- Morrison, C. (2007): *A Russian Factory Enters the Market Economy*. London: Routledge.
- OECD (2014) ‘OECD Family database – Public Policies for Families and Children: PF 3.2’. Elérhető: <http://www.oecd.org/els/soc/PF3_2_Enrolment_in_childcare_and_preschools.pdf>.
- Palmier, L. (1983): Bureaucratic corruption and its remedies. In Clark, M. (ed.): *Corruption: Causes, Consequences and Control*. New York: St. Martin’s Press, 207–220.
- Parry, J. – Bloch, M. (eds.) (1989): *Money and the Morality of Exchange*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Peebles, G. (2010): The anthropology of credit and debt. *Annual Review of Anthropology*, 39: 225–40.
- Pharr, S. J. (2000): Officials’ misconduct and public distrust: Japan and the Trilateral

- democracies. In Pharr, S. J. – Putnam, R. D. (eds.): *Disaffected Democracies*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Plehwe, D. – Walpen, B. J. – Neunhöffer, G. (eds.) (2007): *Neoliberal Hegemony: A Global Critique*. London: Routledge.
- Polese, A. (2008): “If I receive it, it is a gift; if I demand it, then it is a bribe” on the local meaning of economic transactions in post-Soviet Ukraine. *Anthropology in Action*, 15(3): 47–60.
- Polese, A. (2009): The guest at the dining table: Economic transition and the reshaping of hospitality, reflections from Batumi and Odessa. *Anthropology of East Europe Review*, 27(1): 65–77.
- Polese, A. (2014): Informal payments in Ukrainian hospitals: on the boundary between informal payments, gifts and bribes. *Anthropological Forum*, 24(4): 381–395.
- Polese, A. (2015): Informality crusades: Why informal practices are stigmatized, fought and allowed in different contexts according to an apparently unintelligible logic. *Caucasus Social Science Review*, 2(1): 1–26.
- Polese, A. – Morris, J. B. – Kovács, B. – Harboe, I. (2014a): “Welfare states” and social policies in Eastern Europe and the former USSR: Where informality fits in? *Journal of Contemporary European Studies*, 22(2): 184–198.
- Polese, A. – Morris, J. B. – Seliverstova, O. (2014b): Informality and policy making: Evidence from post-socialist spaces. A XVIII ISA World Congress of Sociology: Facing an Unequal World-ön bemutatott tanulmány, Yokohama, 2014 július 13.–19.
- Polese, A. – Morris, J. B. (2015): Introduction: My name is legion. The resilience and endurance of informality beyond, or in spite of, the State. In Morris, J. – Polese, A. (eds.) *Informal Economies in Post-socialist Spaces: Practices, Institutions and Networks*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Rasanayagam, J. (2011): Informal economy, informal state: The case of Uzbekistan. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 31(11–12): 681–696.
- Rothstein, B. (2008): Political legitimacy and the welfare state: Five basic models. QoG Working Paper Series, 9.
- Rothstein, B. (2011): *The Quality of Government: Corruption, Social Trust, and Inequality in International Perspective*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Routh, S. (2011): Building informal workers agenda: Imagining “Informal Employment” in conceptual resolution of “Informality”. *Global Labour Journal*, 2(3): 208–227.
- Rose-Ackerman, S. (1978): *Corruption: A Study in Political Economy*. New York: Academic Press.
- Rose-Ackerman, S. (1999): *Corruption and Government: Causes, Consequences and Reform*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sahlins, M. D. (1965): On the sociology of primitive exchange. In Banton, M. (ed.):

- The Relevance of Models for Social Anthropology*. New York: Praeger.
- Sahlins, M. (1978): *Culture and Practical Reason*. Chicago: University of Chicago Press.
- Sampson, S. L. (1987). The second economy of the Soviet Union and Eastern Europe. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 493(1): 120–136.
- Scott, J. C. (1976): *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Scott, J. C. (1985): *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Scott, J. C. (1998): *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Sik, E. (1988): *Az „örök” kaláka*. Budapest: Gondolat.
- Sik, E. – Wellman, B. (1999): Network capital in capitalist, communist and post-communist countries. In Wellman, B. (ed.): *Networks in the global village: Life in contemporary communities*. Oxford: Westview Press.
- Smart, A. – Hsu, C. L. (2008): Corruption or social capital? Tact and the performance of guanxi in market socialist China. In Nuijten, M. – Anders, G. (eds.): *Corruption and the Secret of Law: A Legal Anthropological Perspective*. Abingdon: Ashgate Publishing Group, 167–191.
- Smith, A. – Stenning, A. (2006): Beyond household economies: Articulations and spaces of economic practice in postsocialism. *Progress in Human Geography*, 30(2): 190–213.
- Stiglitz, J. (2002): *Globalisation and its Discontents*. New York: Penguin.
- Strathern, M. (2012): Gifts money cannot buy. *Social Anthropology*, 20: 397–410.
- Temple, P. – Petrov, G. (2004): Corruption in higher education: Some findings from the States of the former Soviet Union. *Higher Education Management and Policy*, 16(1): 83–99.
- Thomas, N. (1991): *Entangled Objects: Exchange, Material Culture and Colonialism in the Pacific*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Tóth, I. Gy. (2010): A társadalmi kohézió elemei: bizalom, normakövetés, igazságosság és felelősségérzet. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2010*. Budapest: TÁRKI, 254–287
- Urinboyev, R. – Svensson, M. (2013a): Living law, legal pluralism and corruption in post-Soviet Uzbekistan. *Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law*, 45(3): 372–390.
- Urinboyev, R. – Svensson, M. (2013b): Corruption in a culture of money: Understanding social norms in post-Soviet Uzbekistan. In Baier, M. (ed.): *Social and Legal Norms*. Farnham: Ashgate, 267–284.
- Urinboyev, R. – Svensson, M. (2014): Rethinking corruption in post-Soviet Uzbekistan: Ethnography of “Living Law”. In Papendorf, K. – Machura, S. – Hellum, A. (eds.): *Eugen Ehrlich’s Sociology of Law*. Zürich/Berlin: LIT Verlag, 207–238.

- Van Schendel, W. – Abraham, I. (eds.) (2005): *Illicit Flows and Criminal Things: States, Borders, and the Other Side of Globalization*. Bloomington: Indiana University Press.
- Verdery, K. (1996): *What was Socialism, and what Comes Next?* Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Wamsiedel, M. (2013): Non-monetary informal practices and their concealment in a Romanian hospital. Informal Practices and Structures in Eastern Europe and Central Asia című konferencián előadott tanulmány. Fribourg, Svájc, 2013 november 23.
- White, R. – Williams, C. (2014): Anarchist economic practices in a 'capitalist' society: Some implications for organisation and the future of work. *Ephemera*, 14(1): 951–975.
- Williams, C. – Martinez, A. (2014): Explaining cross-national variations in tax morality in the European Union: an exploratory analysis. *Studies of Transition States and Societies*, 6(1): 5–18.
- Wolf, E. R. (1966): Kinship, friendship, and patron-client relations in complex societies. In Banton, M. (ed.): *Social Anthropology of Complex Societies*. London: Tavistock Publications.
- Yalçın-Heckmann, L. (2014): Informal economy writ large and small: From Azerbaijani herb traders to Moscow shop owners. In Morris, J. – Polese, A. (eds.): *The Informal Post-Socialist Economy: Embedded Practices and Livelihoods*. London: Routledge, 165–186.